

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

معماری مسجد مُبَلِّغ هنر اسلامی

مؤلف:

ایمان قاسمی

(فرهنگی آموزش و پرورش و مدرس معماری دانشگاه)

انتشارات ارسطو

(چاپ و نشر ایران)

آبان ماه ۱۳۹۵

سرشناسه: قاسمی، ایمان، ۱۳۶۷ -
عنوان و نام پدیدآور: معماری مسجد مبلغ هنر اسلامی / مولف ایمان قاسمی.
مشخصات نشر: مشهد: ارسطو: سامانه اطلاع رسانی چاپ و نشر ایران، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری: ۱۷۲ص.
شابک: ۲۵۰۰۰۰ ریال: ۳-۰۸۶-۴۳۲-۶۰۰-۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی: فاپا
یادداشت: کتابنامه: ص. ۱۷۱-۱۷۲.
موضوع: معماری مساجد جامع -- ایران
موضوع: Jame> mosques architecture -- Iran*
موضوع: معماری مساجد -- ایران -- تاریخ
موضوع: Mosque architecture -- Iran-- History*
موضوع: مسجدها-- ایران -- طرح و نقشه
موضوع: Mosques-- Iran-- Design and plans
رده بندی کنگره: ۱۳۹۵ م ۶ ق ۲ / NA۴۶۷۰
رده بندی دیویی: ۷۲۶/۲۰۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی: ۴۳۸۷۳۵۵

نام کتاب: معماری مسجد مبلغ هنر اسلامی
مؤلف: ایمان قاسمی
ناشر: ارسطو (با همکاری سامانه اطلاع رسانی چاپ و نشر ایران)
حروف چینی، صفحه آرایی و تنظیم: ایمان قاسمی
طرح روی جلد: محمد امین جوادی (دهدشت)
تیراژ: ۱۰۰۰ جلد
نوبت چاپ: اول - ۱۳۹۸
چاپ: مدیران
قیمت: ۱۵۰۰۰ تومان
فروش نسخه الکترونیکی - کتاب رسان: <https://chaponashr.ir/ketabresan>
شابک: ۳-۰۸۶-۴۳۲-۶۰۰-۹۷۸
تلفن مرکز پخش: ۰۹۱۲۰۲۳۹۲۵۵
www.chaponashr.ir

انتشارات ارسطو

تقدیم به سه یادرگار عزیز و رنج دیده دوران هشت سال دفاع مقدس:

پدر

و

مادر مهربانم،

که پیشرفت های زندگی و تحصیلی ام را مدیون آنان می دانم،

و روح پاک عموی جانبازم.

تقدیم به: بزرگ خاندان ۱۱۴ ساله ایل طیبی [تامرادی طیبی]

معمار کربلایی نگهدار ارشی (قاسمی)

.....	مقدمه مولف (خلاصه)
.....	فصل اول : اطلاعات اولیه پیرامون مسجد و چیستی آن
۱۵.....	مقدمه ای در مورد مسجد
۱۵.....	سیر تکامل مساجد ایرانی
۱۵.....	مساجد ایرانی بر اساس سیر تکامل معماری
۱۶.....	مساجد شبستانی
۱۷.....	مساجد چهارتاقی
۱۷.....	مساجد تک ایوانی (تکی ، گیری)
۱۸.....	مساجد دو ایوانی
۱۸.....	مساجد چهار ایوانی
۱۸.....	عناصر مشترک تشکیل دهنده معماری مساجد ایران
۱۹.....	ورودی
۱۹.....	صحن - حیاط - میانسرا
۲۰.....	ایوان
۲۰.....	رواق
۲۰.....	گنبد
۲۱.....	شبستان ستوندار
۲۱.....	مناره
۲۲.....	محراب
۲۳.....	حجره

فصل دوم: لیست کلی نمونه های موردی مساجد ایران همراه با اطلاعات آنها

۲۳.....	لیست کلی نمونه های موردی مساجد ایران
۲۵.....	نمونه های موردی معماری مساجد ایران همراه با شناسنامه اطلاعات تاریخی هنری مساجد
۲۵.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد جامع فرج
۲۶.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد تاریخانه دامغان
۲۷.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد جامع اصفهان (بخش اول)
۳۰.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد جامع اردستان (شبستانی ستوندار)
۳۱.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد جامع اردستان (چهار ایوانی)
۳۲.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد جامع ناین
۳۳.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد جامع نیریز
۳۴.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد جامع بروجرد
۳۵.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد جامع اردبیل
۳۶.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد جامع اصفهان (بخش دوم شیوه رازی)
۴۱.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد جامع برسیان
۴۳.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد جامع گلپایگان
۴۴.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد جامع قزوین
۴۴.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد بایزید بسطام

۴۵.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد جامع زواره
۴۷.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد جامع اردستان (افزوده‌های رازی)
۴۹.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد جامع زوزن خراسان
۵۰.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد فرومد یا فریومد
۵۲.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد گناباد
۵۴.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد جام بسطام
۵۴.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد جامع نطنز
۵۵.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد اشترجان اصفهان
۵۷.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد جامع ورامین
۵۸.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد جامع یزد (بنای اولیه)
۶۱.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد علیشاه
۶۲.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد جامع کاشان
۶۴.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد جامع ساوه
۶۶.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد علی اصفهان
۶۷.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری بی بی خانم سمرقند
۶۹.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد گوهرشاد
۷۴.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد میر چخماق
۷۵.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد کبود تبریز
۷۹.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد گنجعلی خان کرمان
۸۰.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد حکیم اصفهان
۸۱.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد آقا بزرگ کاشان
۸۲.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد شیخ لطف الله اصفهان
۸۴.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد امام اصفهان
۸۷.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد آقا نور اصفهان
۸۸.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد کلات کبود گنبد
۸۹.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد وکیل شیراز
۹۰.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد نبی قزوین
۹۱.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد امام تهران
۹۱.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد امام سمنان
۹۲.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد شهید مطهری
۹۵.....	اطلاعات مهم شناسنامه معماری مسجد حاج علی آقا کرمان
فصل سوم: ویژگیهای طراحی معماری مساجد در ادوار تاریخی مختلف	
۹۶.....	ویژگیهای طراحی معماری مساجد در ادوار تاریخی مختلف
۹۶.....	ویژگیهای طراحی معماری مساجد در دوره ساسانیان
۹۷.....	ویژگیهای طراحی معماری مساجد در دوره عباسیان
۹۷.....	ویژگیهای طراحی معماری مساجد در دوره آل بویه و آل کاکویه
۹۸.....	ویژگیهای طراحی معماری مساجد در دوره سلجوقیان
۹۹.....	ویژگیهای طراحی معماری مساجد در دوره خوارزمشاهیان

۱۰۰.....	ویژگیهای طراحی معماری مساجد در دوره ایلخانیان
۱۰۱.....	ویژگیهای طراحی معماری مساجد در دوره تیموریان
۱۰۲.....	دوره ویژگیهای طراحی معماری مساجد در دوره صفویان
۱۰۳.....	ویژگیهای طراحی معماری مساجد در دوره افشاریه
۱۰۴.....	ویژگیهای طراحی معماری مساجد در دوره زندیه
۱۰۴.....	ویژگیهای طراحی معماری مساجد در دوره قراقویونلو جهانشاه
۱۰۵.....	ویژگیهای طراحی معماری مساجد در دوره قاجاریان
۱۰۶.....	نتیجه گیری کلی ویژگیهای طراحی معماری مساجد ایران
۱۰۷.....	کارکردهای مساجد در گذشته
	فصل چهارم : ویژگیهای طراحی معماری مساجد امروز ایران
۱۱۱.....	ویژگیهای مسجد مدرن (مسجد متعالی)
۱۱۱.....	ویژگی اول: بررسی تفسیر برخی از احادیث اسلام و رابطه آنها با معماری مسجد
۱۱۳.....	ویژگی دوم: بررسی مردم واری و ویژگیهای ارگونومی در کالبد مسجد
۱۱۶.....	ویژگی سوم: مسجد باید به فصل باشد
۱۱۸.....	ویژگی چهارم: جانمایی و مکان یابی مسجد در زمین طرح
۱۲۰.....	ویژگی پنجم: معماری خداوند و ایجاد حضور قلب در انسان
۱۲۲.....	ویژگی ششم: فرار مسجد از تک کاربردی و روی آوردن به کاربردهای متفاوت
۱۲۳.....	ویژگی هفتم: مسجد باید کانون جذب باشد
۱۲۶.....	ویژگی هشتم: مسجد باید وجود خود را فریاد بزند
۱۲۹.....	ویژگی نهم: امنیت در مسجد
۱۳۱.....	ویژگی دهم: تاثیر نور و نور پردازی در مسجد
۱۳۶.....	ویژگی یازدهم: بررسی تاثیرات رنگ فضاهای مسجد بر روان اشخاص
۱۴۵.....	ویژگی دوازدهم: القا حس به روز بودن مسجد در افراد
۱۴۷.....	ویژگی سیزدهم: تقویمی بودن مسجد
۱۴۸.....	ویژگی چهاردهم: شیوه طراحی ، قرارگیری و موارد همجواری طرح معماری مسجد
۱۵۱.....	ویژگی پانزدهم: رفتار افراد متولی و مستخدم شاغل در مساجد با مردم
۱۵۴.....	ویژگی شانزدهم: میزان صوت و تاثیر آن بر سلامت شنوایی افراد در مسجد
۱۵۷.....	ویژگی هفدهم: تاثیر طراحی معماری مسجد در بر انگیزتن حس کنجکاوی انسان
۱۵۸.....	ویژگی هجدهم : تامین امکانات رفاهی در مسجد جهت راحتی انسان
۱۶۰.....	ویژگی نوزدهم: مسجد میتواند نمایشگاه و گالری نمایش باشد
۱۶۱.....	ویژگی بیستم: وجود فضای صعی بصری و کتابخانه در مسجد
۱۶۳.....	ویژگی بیست و یکم: خدا زیباست و زیبایی را دوست دارد
۱۶۵.....	سخن آخر مولف پیرامون نتیجه گیری کلی ویژگیهای مدرن معماری مسجد
۱۷۱.....	منابع و مأخذ

مقدمه مولف

این گفتار در جستجوی بررسی این موضوع است که: آیا رابطه ای بین معماری مسجد و تاثیر آن بر کشش اشخاص بسوی حضور در مسجد و یا نماز وجود دارد؟ مسجد باید چه ویژگی‌هایی داشته باشد تا در افراد کشش و روی آوری به سمت خود را ایجاد کند؟ یا اینکه آیا معماری مسجد، نحوی ساخت، وجه ظاهری و هنری، جانمایی معماری مسجد و دسترسی به آن در محل سکونت افراد؛ تاثیری بر گرایش انسانها به سمت مسجد دارد؟ مثلاً اگر دو مسجد یکی با معماری فقیر و امروزی و دیگری به شکل قدیمی و کهن با ارزش میراثی و معماری غنی اسلامی با گنبد و مناره و دیگر متعلقات در کنار هم وجود داشته باشند، یک شخص کدام مسجد را برای انجام فریضه واجب نماز انتخاب می کند؟ اصلاً آیا رابطه ای بین معماری مسجد با دلیل انتخاب آن از سوی اشخاص وجود دارد؟ یا اگر این رابطه وجود دارد، مساجد باید چه ویژگی‌هایی داشته باشند تا این تاثیر بیشتر شود و در نتیجه به کشش بیشتر به سمت حضور در مسجد منتهی شود؟ آیا تغییرات در وجهه هنر ظاهری و باطنی مسجد می تواند افراد را به نماز و حضور در مسجد تشویق کند؟ شاید چنین سوالاتی عجیب به نظر برسد اما این کتاب سعی دارد از نظر تاثیرات روانشناختی محیط و مکان و تاثیر هنر اسلامی بر روان افراد؛ به دنبال ارزشهای فراموش شده مسجد در اسلام قرن نونین بگردد تا کوشش های درونی افراد به سمت حضور در مسجد را برانگیزد.

پیامبر اسلام فرمودند: «نمازهای پنج گانه به نهر جاری و گوارایی می مانند که بر در خانه هایتان روان است و هر روز پنج بار خود را در زلال آن شستشو می دهید، و دیگر هیچ پلیدی باقی نمی ماند». اهمیت نماز را این حدیث چنان گوشزد می کند که برای انجام این فریضه مهم که در پاکی همچون آب است، باید مکانی در خور انجام دادنش وجود داشته باشد؛ گفته اهمیت بنای مذهبی «مسجد» را می رساند که بعنوان پوشش ستون دین باید دارای ویژگی‌هایی باشد. مساجد باید از هربنای دیگری آبادتر، بهتر، رفاهی تر، دعوت کننده تر و پذیراننده تر باشند، تا شخص نماز گزار در آن احساس آرامش کند و با امنیت خاطر از دنیای پر از مادیات پا به فضایی بگذارد که القا حس شکوهش شخص را منقلب، و درونش را برای صحبت با خالق آماده می کند. ما برای رویارویی با اشخاص مختلف جهت قرارهای ملاقات کاری و دوستی و غیره مکانی زیبا را آماده می کنیم تا در عین محترم جلوه نشان دادن شخصیت خودمان به میزبان بفهمانیم که این همه فعالیت برای احترام به اوست. حالا اگر ما بخواهیم با معبودمان قرار ملاقاتی بگذاریم چگونه مکانی را آماده می کنیم تا معبود دانا کوششهای ما را در جهت حفظ احترامش ببیند؟ کافیست مسجد را انتخاب کنید و از درب حیاطش وارد شوید تا شکوه و عظمت و حس معنویتش شما را چنان آماده و منقلب کند، که ناخود آگاه خود را در محراب مشغول ستایش معبود ببینید پس مسجد وظیفه ای سنگین برعهده دارد. این کتاب باجنبه های مختلف آثار هنر اسلامی مسجد سعی در بررسی نقش مسجد در گرایش انسانها به آن می کند. این خود مستلزم کالبد شکافی مسجد و ویژگیهای آن و شناخت روحیات و روان اشخاص است، تا بهترین مکان را برای بهترین عمل آماده کند.

فصل اول

اطلاعات اولیه پیرامون مسجد و چیستی آن

مقدمه مسجد

مساجد مهمترین بناهای مذهبی هر شهر و روستا هستند، و همواره نقشی مهم در زندگی مسلمانان داشته و دارند. اقامه نماز جمعه، مراسم مذهبی، ایراد خطبه ها و تدریس در مساجد انجام می گرفت. این بنا به دلیل عمومی بودنش بهترین فضا برای ابلاغ فرامین حکومت به مردم بود. کتیبه های باقیمانده بر دیوار مساجد حاوی وقف مکان هایی برای توسعه و تعمیرات مساجد از طرف واقفان یا حکمرانان است. (مسجد جامع قزوین و کاشان). معمولاً مساجد در مراکز شهرها، نزدیک بازارها و محدوده دارالحکومه ساخته می شدند. اگر شهری به بیش از یک مسجد نیاز داشت، مساجد دیگری از طرف حکومت یا افراد خیر احداث می شد. اهمیت مساجد در شهرها به حدی بود که اگر شهری مسجد یا آدینه نداشت، اهمیت شهری هم نداشت. در صدر اسلام مساجد نقشه های ساده ای داشته اند، ولی در طول زمان با طرحهای گوناگون و تزئینات مختلف پیچیده شدند. در نقشه مساجد از قرن چهارم هجری دگرگونی هایی بوجود آمد که براساس آن مساجد متفاوتی در شهرها احداث شده بود. مهمترین نقشه هایی که در مساجد به کار گرفته شده شامل: یک ایوانی، دو ایوانی، چهار ایوانی، و ترکیب چهار طاق و ایوان بوده که معماران دوره اسلامی آنها را از شیوه های معماری عهد اشکانی و ساسانی اقتباس کرده اند.^۱ معماران دوره اسلامی مسجد را به شیوه های گوناگون می آراستند. در هر دوره عنصر خاصی از عناصر تزئینی در آراستن مساجد متداول بوده است. برای مثال در عهد سلجوقیان آجر کاری، در عهد ایلخانیان گچبری و در عهد تیموریان و صفویان کاشی کاری بیشتر رواج داشت. البته در مواردی نیز تزئینات آجرکاری، گچبری و کاشیکاری با هم به کار می رفت که موجب ایجاد شاهکارهای متعددی شده بود.

سیر تکامل مساجد ایرانی

مساجد اولین بناهای مذهبی بودند که با ظهور اسلام در ایران پدیدار شدند، و جهت انجام فریضه واجب الهی یعنی نماز بنا شدند. ثواب و اجر معنوی در گروهی خواندن نماز موجب شده تا اندامهای مساجد به گونه ای خاص و دارای فضاهای نسبتاً وسیع شکل گیرد. معماران در وهله اول برای ایجاد مسجد به همان بناهای عبادی ادیان قدیم یعنی معابد، آتشکده ها، پرستشگاه ها و کلیساها که با اندک تغییری به مسجد تبدیل می شدند بسنده کردند. از آنجا که ایرانیان قبل از ورود اسلام دارای آیین مهر

^۱ . نقشه چهار ایوانی که در ساخت بسیاری از بناها بکار رفته بود، الهام گرفته از نقشه کاخ آشور، متعلق به زمان اشکانیان است.

پرستی و دین زرتشت بودند و با بناهای عبادی دینشان هم آشنایی داشتند، توانستند معابد باقی مانده از آیین گذشته خود را با اندک تغییراتی تبدیل به مسجد کنند.^۲

مساجد ایران از لحاظ معماری به سه دسته تقسیم می شوند:

مساجد شبستانی: اولین مساجد ساخته شده توسط معماران ایرانی بودند. این بناها ساده، بی تزیین و تقریباً به خیمه شباهت داشتند. فضایی مسقف و وسیع داشتند و دیوار قبله که محراب را بصورت طاق نما در خود جای داده بود بعنوان نقطه کانونی این مساجد بشمار می رفت. ستونهای متعددی با فواصل مشخص ایستایی شبستان را ایجاد کرده بودند. این فضا از یک سمت به حیاط مسجد راه داشت.

مساجد چهار تاقی: چهار تاقی از بناهای مذهبی - عبادی ایرانیان قبل از اسلام است، که در دوره های اولیه قرون اسلامی با اندک تغییراتی به مسجد تبدیل شده بود. از نمونه های آن می توان به مساجد یزد خواست و جامع بروجرد اشاره کرد.

مساجد ایوان دار: طرح ایوان تکنیکی نیست که با ورود اسلام به ایران ابداع شده باشد. ساخت ایوان به دلیل شرایط اقلیمی ایران در دوره های قبل از اسلام هم مرسوم بوده است، و اولین نمونه چهارایوانی را می توان در کاخ آشور دید. این تکنیک ایرانی بعد از اسلام مورد الگو برداری قرار گرفت و در ساخت مساجد تداوم پیدا کرده بود.

مساجد ایرانی بر اساس سیر تکامل معماری عبارتند از:

۱- مساجد شبستانی: مسجد فهرج یزد یکی از اولین مساجد شبستانی است که از بخش سرپوشیده در جانب قبله، حیاط مرکزی و ایوان جلوی آن و صفه هایی در اطراف آن تشکیل شده است. این مسجد جزو اولین مساجد قرون اولیه هجری است (قرن ۵۰ تا ۶۰). از ویژگیهای جالب توجه این بنا نقش درب های ساسانی است، که باگچبری روی دیوار شرقی نگاشته شده اند. گمان می رود معمار مسجد می خواست یادگاری از درهای زیبای کهن برای آیندگان به جای گذارد؛ چون ساخت درهای آراسته و مجلل در صدر اسام معمول نبوده است. معماری اغلب این مساجد از نظر نحوه ی ساخت و ساز، همان معماری ساسانی است؛ این گواهی از تداوم معماری ایرانی قبل و بعد از اسلام می باشد. تاریخانه دامغان دومین مسجد شبستانی می باشد. ای بنا نقشه ای مستطیل شکل با حیاط مرکزی و شبستانی در جهت قبله و رواقهایی در اطراف دارد. باتوجه به بررسی ها و کشف بقایایی از یک کاخ ساسانی، برخی معتقدند که این مسجد بر روی آثار ساسانی بنا شده است. ستون های کشف شده از کاخ ساسانی با قطر ستون های مسجد یکسان است؛ بنابراین گروهی از معماران معتقدند که اصولاً این مسجدبنایی ساسانی است. البته مناره آن از

^۲. از این دست مساجد می توان به مساجد یزد خواست و مسجد جامع بروجرد اشاره کرد که بر روی آتشکده ساخته شدند.

الحاقتا بعدی و متعلق به دوره سلجوقی است (مسجد به شیوه خراسانی مربوط به ۱۵۰ هجری است). مسجد اولیه جامع نایین سومین مسجد شبستانی متعلق به قرن چهارم هجری (۳۴۹ هجری) است. این مسجد حالت عمودی و بلند رایج در معماری کهن ایرانی را به یاد می آورد که در ستونهای عظیم تخت جمشید و در ستونهای کشیده عصر اشکانی و ایوانهای طاق دار ساسانی به چشم می خورد. یکی از ویژگیهای بارز این مسجد وجود گچبری های فوق العاده است. طرح اولیه مسجد جامع اصفهان شبستانی بوده که در دوران بعد به چهار ایوانی تبدیل شده است. به دلیل داشتن آثاری از ادوار مختلف معماری ایران، این مسجد را «دایره المعارف معماری ایرانی» خوانده اند. الگوی شبستانی مسجد دارای سادگی و مردم واری خاصی بود. در کنار سادگی، این نقشه دارای معایبی نیز بود. از جمله آن رواقهای متحد الشکل و عدم تاکید مناسب بنا در جهت قبله می باشد؛ زیرا یکی از ویژگیهای مهم مساجد که تاثیر بسزایی در شکل گیری ساختار و نیز کلیت آن دارد، نحوه ی قرار گیری مسجد نسبت به جهت قبله است. از قرون اولیه اسلامی در ایران تعداد کمی مسجد جهت مطالعه و بررسی (نحوه تاکید بر جهت قبله مسجد) وجود دارد، اما همین شواهد اندک نشان می دهد که معماران ایرانی در ساخت مساجد شبستانی به دو روش سعی در تاکید ساختمان بر جهت قبله داشتند. این روشها عبارتند از:

اول این که رواقهای مرکزی متصل به شبستان اصلی آن را عریض می کردند. **دوم** با بالا بردن ارتفاع رواق مرکزی ساختمان را در جهت قبله قرار می دادند. نمونه آن در مسجد تاریخانه دامغان به چشم می خورد. البته در دوره سلجوقی جهت تاکید بر جهت قبله کار های دیگری هم انجام داده بودند؛^۳ این کوشش ها موجب شد که چهار تاقی های گنبد دار در مساجد شبستانی ایران وارد شدند تا این ارگان عبادی (چهارتاقی) همراه با ایوان جلو خود مجموعه کاملی را در مسجد ایجاد نمودند.

۲- مساجد چهارتاقی: جهت مسجد کردن چهارتاقی ابتدا یک درگاه از چهار تاقی که به سمت قبله بود را بستند و به تدریج درگاه های شرقی و غربی را نیز مسدود کردند. با این اصلاحات راه ورود به مسجد از طریق چهار تاقی به درگاه شمالی آن منحصر شده بود، که به مرور زمان با الهام معماری قبل از اسلام، ایوانی سرپوشیده در جلوی درگاه شمالی ساختند. به این ترتیب طرح اولیه شامل ساختمانی چهار تاقی و یک ایوان بود. از نمونه های این گونه مساجد میتوان به مسجد یزدخواست اشاره کرد. طرح این مسجد نشان می دهد که ایوان جلوی آن از الحاقات بعدی است.

۳- مساجد تک ایوانی (تکی، گیری): در این شیوه ساخت مسجد تنها دارای یک ایوان است. این مساجد را به نام های تکی یا گیری هم می شناسند. از این نمونه میتوان مسجد جامع نیریز که از اولین نمونه های مساجد ایوان دار است، را نام برد.^۴ مسجد مورد بحث فقط یک ایوان دارد.

^۳ . (سلجوقیان بیشتر از اصلاحات چهارتاقیها استفاده کردند) به ویژگیهای طراحی معماری مساجد سلجوقی در همین کتاب مراجعه کنید.

^۴ . البته در مسجد جامع نیریز میتوان گفت که شاید اصل این ایوان نیایشگاه یا آتشکده بوده است.

۴- مساجد دو ایوانی: روبروی ایوان مساجد تک ایوانی، ایوانی جدید ساختند. طوری که مسجد دارای دو ایوان شده بود. اینگونه بود که مساجد دو ایوانی بوجود آمدند. از نمونه های این نوع شیوه ساخت میتوان به مساجد زوزن و فریومد در استان خراسان اشاره کرد.

۵- مساجد چهار ایوانی: در ایران تعداد زیادی از این نمونه مساجد وجود دارد، که جهت مشاهده اسامی و توضیحات تکمیلی آنها می توان به فصل نمونه های موردی همین کتاب رجوع کرد. در جستجوی بخشی از ویژگیها و مزایای ایوان در مسجد جامع اصفهان و مسجد جامع اردستان بعنوان نمونه های موفق معماری مساجد چهار ایوانی باید به نکات زیر توجه کرد: این مسجد در ابتدا با پیروی از طرح مسجد النبی به شیوه شبستانی ساخته شده بود؛ ولی از دوره سلجوقی تحولاتی در آن صورت گرفت و در نهایت به مساجد چهار ایوانی تبدیل شد. چهار ایوانی بودن ویژگیهای ارزشمندی را وارد معماری مساجد ایران کرد، که از مهمترین آنها می توان به موارد زیر را نام برد:

- ایوان به عنوان فضایی نیمه باز و حد واسط فضای بسته (داخل) و فضای باز (حیاط) قرار گرفت.
- ایوان موجب شد تا اصل سلسله مراتب دسترسی، از فضای باز به فضای بسته رعایت گردد.
- این ارگان از تبادل حرارتی شدید بین فضاهای باز و بسته که دمای متفاوتی دارند جلوگیری کرد، تا منطقه آسایش انسانی در فضای معماری را بدون وسایل سرما زا و گرمازا ایجاد کند.
- ایوان فضایی متنوع و دلچسب را در زندگی روز مره، محل کار و عبادت بوجود آورد. ایران با وجود چهار فصل بودنش دارای مناطق زیادی با آب و هوای گرم است. با این توصیف ایوان بدلیل بهتر بودن از سایر نقاط خانه، موجب شد تا کار و فعالیت در فصول مختلف سال در آن انجام گیرد.

عناصر مشترک تشکیل دهنده معماری مساجد [ایران]

میانسرا (صحن)، رواق، حجره، ورودی، ایوان، مناره، گنبد، شبستان و محراب از عناصر تشکیل دهنده معماری مساجد هستند. البته فضاهای مختلفی با کارکردهای متفاوت در مساجد هم وجود دارد، مانند: حوض های آب، وضوخانه ها، خدایخانه ها و غیره است که در این بحث نمی گنجد. جهت کسب اطلاعات کامل و جامع به فصل دوم در همین کتاب مراجعه کنید. لازم به ذکر است که از میان عناصر تشکیل دهنده مساجد، فضاهای (ورودی، صحن، ایوان، مناره، گنبد، شبستان و محراب) عناصر مشترک معماری مساجد هستند. البته تعدادی از مساجد فاقد بعضی از این عناصر هستند مانند: فقدان صحن (حیاط) در مسجد کبود تبریز؛ وجود نداشتن صحن و مناره در مسجد شیخ لطف الله اصفهان و تاریخانه دامغان هم که همچون مساجد قرون اولیه گنبد ندارد. جالب تر از همه این است که مسجد جامع اصفهان ۹ محراب دارد. نبود بعضی از عناصر مشترک در مساجد دلیل ناقص بودن کاربری آنها نیست، باید توجه داشت که محراب چون نشان دهنده قبله مسلمانان است باید در تمامی مساجد وجود داشته باشد؛ بگونه

ای که فقدان آن مسجد بودن فضا را صلب می کند. بطور کلی با وجود محراب است که فضا تبدیل به مسجد میشود و بدون آن نمازخانه یا بنایی معمولی است. همه اندامهای تشکیل دهنده معماری ایران چه بناهای مذهبی مانند مسجد و مدرسه و چه بناهای غیر مذهبی مانند کاروانسرا و کاخ از عناصر گوناگونی تشکیل میشوند. گاهی نیز عنصری تازه بصورت الحاقی به بناهای دیگر اضافه می شود یا از آنها کم میشود، این وضعیت به اقتضای زمان انجام میشود، مثلاً مناره در مساجد جزئی از بنا است و در جاهای دیگر هم به طور مجزا کاربرد دارد.

عناصر مشترک مساجد را به شرح زیر میتوان نام برد:

۱- **ورودی:** این فضا معمولاً همراه با سردری بلند و زیبا جهت معرفی ورودی جلوه گری می کند. این ارگان با حالتی سمبلیک و دعوت کننده در بدو ورود به فضای مقدس مسجد طراحی می شود. بدلیل درون گرا بودن اغلب مساجد و همچنین دیده نشدن فضای داخل از بیرون همیشه اوقات ورودی با سردر بلند خود مَعْرِف مسجد بود. سردر و فضای ورودی اغلب دارای تزیینات کاشیکاری بودند که به نسبت هر دوره تاریخی سبک معماری و آرایه خاصی داشتند. نحوی اتصال ورودی با میدان، گذر و یا عرصه های مختلف شهری از مهمترین ویژگیهای آن است، و علت آن هم مختلف ساخته شدن بناها است. برای نمونه در مسجد شیخ لطف الله نحوه ارتباط با فضای شهری به گونه ای است که قسمت ورودی دارای عقب نشستگی به سمت مسجد است و این امر از دلایل مختلف برخوردار بود که علاوه بر نیازهای طرح و آینده نگری معماری، ریشه در شیوه های طراحی صحیح دیروز و مطابق با معماری و شهرسازی امروز دارند.

۲- **صحن - حیاط - میانسرا:** میانسرا یکی از ویژگیهای مهم معماری اسلامی است. مساجد، مدارس و کاروانسراها عمدتاً دارای صحن یا حیاط مرکزی هستند. میانسرا در معماری اسلامی دو نقش مهم بر عهده داشت: اول اینکه احتیاج مسلمانان به محل تطهیر و وضوخانه در مساجد و مدارس را برطرف نموده، و نیاز مسافران به استراحت، بارگیری و بار بندی در حیاط کاروانسرا را تامین کرده بود. دوم با کانون قرار دادن فضای داخلی میزان دیدهای مزاحم را کم کرده و بنا را از سر و صدا و فعالیتهای آلودگی ساز روز مره همسایه های خود جدا می کرد. حیاط مسجد نمادی از درونگرایی معماری ایران است و هیچگاه فضایی بدون کاربرد محسوب نمی شود. حیاط در شهرهای بزرگ پذیرای آن دسته از نمازگزاران روز جمعه بود که در شبستان مسجد جا نمی شدند. این فضای میانی محل بیشتر تزیینات و تاق نماهایی بود که یکنواختی فضا را از بین می برد. حوض و سط صحن مسجد از فضای خالی حیاط می کاهد و با انعکاس نمای ساختمان در خود از لحاظ بصری فضای زیبایی را ایجاد می کند.^۵ شکل

^۵ . حوض های وسط صحن جهت وضو و از لحاظ اقلیمی جهت تلطیف محیط مورد استفاده واقع می شدند.

میانسرا عموماً مربع و مستطیل بود که آن را از مسجد النبی و الگوهای قبل از اسلام مانند کاخ آشور برداشت کردند، البته گاهی نقشه های چند ضلعی و مدور هم استفاده می شدند. میانسرا که دارای ایوانی در یک یا دو یا چهار طرف بود راه دسترسی به شبستان و بناهای وابسته مانند راه پله ها و اتاقها را مشخص می کرد. در حیاط برخی از مساجد ایرانی سکویی وجود دارد که از کف حیاط قدری بلندتر بوده تا بعنوان معبر عمومی از آن استفاده نشود، این مکان در شبهای تابستان بعنوان نماز خانه استفاده بود.

۳- ایوان: این فضا در ایران از زمان اشکانی مورد استفاده قرار گرفته و ساخت آن تا کنون به شیوه های گوناگون ادامه یافته است. ایوان معمولاً از یک تاق آهنگ تشکیل میشود که از سه طرف بسته و به طرف میانسرا باز میشود. ایوان های مساجد اغلب بلند و متناسب با بنا بودند که بیشتر شکل سقف آنها را نیم کره یا نیم گنبد تشکیل می داد. ایوانها به صورت فضا های ورودی و خروجی ساخته می شوند، در حالی که برای جریان یافتن هوا باز هستند از تابش آفتاب جلوگیری می کنند، و به عنوان یکی از اجزای تشکیل دهنده بنا اهمیت فوق العاده ای دارند و به بنا برجستگی و شکوه می بخشند. وجود تزیینات مختلفی از قبیل مقرنس ها، آجرکاریها، گچبری و کاشیکاریها در سقف ایوانها موجب شده تا آنها نقطه کانونی برای تزیینات بناها باشند. وجود تاق نماهای بسیار در اطراف ایوان، نمای حیاط مساجد را متناسب کرده است. (ردیف ستون هایی که از سطح نما با عمق های مختلف تو نشسته اند تاقنما نام دارند)

۴- رواق: به فضاهای سرپوشیده و ستوندار یا متشکل از چشمه تاقهایی گفته می شود که در طرفین صحن یا میانسرای مساجد یا اماکن مذهبی ساخته می شوند. دهانه این گونه فضا ها روبه صحن است و درب ورودی مساجد را به شبستان یا گنبد خانه متصل می کنند. از اولین استفاده های رواق در مساجد میتواند به مسجد تاریخانه دامغان اشاره کرد.

۵- گنبد: این فضا نیز مانند ایوان یکی از مهمترین عناصر معماری ایران است که سابقه آن به قبل از اسلام بر می گردد. پوشش های گنبدی در معماری اسلامی ویژگیهای و مزایای متعددی دارد که بهمین جهت بیش از هر نوع پوششی استفاده شده است. در گنبد سازی بر روی فضای مکعب، مسئله اصلی چگونگی تبدیل فضای مکعبی زیر گنبد به دایره یا چند ضلعی های نزدیک به دایره است، تا قسمت دایره ای گنبد بر قسمت دایره ای بنای چهار گوش منطبق بوده و اصطلاحاً بر روی آن بنشینند. در معماری ایران پیش از اسلام برای تبدیل فضای مربع زیر گنبد به دایره از فیلیپوش و سِکَنج استفاده می کردند. فیلیپوش و سِکَنج خود فضا و طبقه ای مستقل بین مکعب زیر و گنبد بالا نبودند بلکه فقط این اتصال را آسان می کردند. از نخستین گنبدهای پس از اسلام میتوان گنبد آرامگاه امیر اسماعیل سامانی در بخارا را نام برد. در این بنا روش گنبد سازی خیلی فراتر از روش اشکانی و ساسانی رفته و شامل سه قوس تقویت کننده می باشد که فشار را از گنبد به دیوارهای اتاق چهار گوش منتقل می کند. در آرامگاه امیر مربع پلان ابتدا به هشت ضلعی و سپس به دایره زیر گنبد تبدیل شده است و کم کم فضای انتقالی

شخصیت یک طبقه مستقل را به خود می‌گیرد. در دوره‌های بعد با روش‌های گوشه‌سازی، مربع را به هشت و سپس شانزده ضلعی تبدیل می‌کردند و دایره گنبد را روی آن می‌ساختند. شاهکار گنبد سازی سلجوقی را در گنبد تاج الملک در بخش شمالی مسجد جامع اصفهان می‌توان دید. در این گنبد فضای واسط بین مربع پلان و دایره گنبد دو طبقه شده است، یعنی ابتدا مربع به هشت و در طبقه بعد به شانزده ضلعی تبدیل شده است. گنبد های ایرانی بدون در نظر گرفتن نوع فن و تکنیک ساخت بکار رفته به دو دسته رک و نار تقسیم میشوند. گنبدهای رک خود به سه دسته تقسیم می‌شوند و عبارتند از: گنبد خانقاه‌ها، رک مخروطی، رک اورچین یا پله پله ای. قوس و گنبدها بیشتر بار خود را بصورت فشاری به پایه منتقل می‌کنند و آجر هم از تحمل نیروی فشاری قابل قبولی برخوردار است، و از طرفی هم چون از خاک رس ساخته می‌شود میتواندست به راحتی در دسترس باشد. برای همین بهترین ماده برای سخت گنبدها را در اختیار معماران قرار می‌داد. همین امر موجب شده در ساخت گنبد های مساجد بیشتر از آجر استفاده شود. برای ایجاد گنبد روی فضای مربع یا چند ضلعی نخست اتاق چهارگوشی با درها و طاقچه ها ساخته می‌شد، سپس بخش انتقالی بین اتاق چهارگوش و گنبد شکل می‌گرفت و در پایان گنبد اصلی و زیبای معماران ایرانی روی مقبره‌ها، مساجد و مدارس گذاشته شده بود. گنبد های ایرانی دارای اشکال مختلفی هستند که برخی از آنها عبارتند از: گنبد مخروطی یا رک، گنبد یک پوش، گنبد دو پوش و سه پوش، گنبد پیوسته و گسسته و غیره. شکوه و زیبایی معماری ایران در دوره اسلامی بستگی زیادی به گنبد های آن دارد که اغلب با کاشیکاری معرق تزیین شده اند. «مانند مسجد شیخ لطف الله»

۶- شبستان ستوندار: فضاهای ستونداری که ارتفاع چندانی هم ندارند معمولاً در طرفین گنبدها بنا شده اند. این شبستانها به گونه ای ساخته شده اند که بتوان با افزودن یا برداشتن دهانه هایی آنها را توسعه داد یا کوچک کرد. به این ترتیب چنین منطقه سرپوشیده ای را می‌توانستند با دیواری تیغه مانند که هیچ گونه عملکرد ساختمانی نداشت محصور کنند، مانند مسجد نو، تربت جام و میر چخماق. بخش سرپوشیده مسجد(شبستان سرپوشیده) که در آن نماز برگزار می‌شود یکی از فضاهای اصلی همه مساجد است. شبستان ها دارای دو بخش زنانه و مردانه هستند که محراب در شبستان ستوندار قرار دارد. در بعضی از مساجد مانند جامع اردستان و امام اصفهان شبستان دارای گنبد خانه بوده اند، شبستان ها در برخی مساجد ستون دار و در برخی دیگر بدون ستون هستند. باید توجه داشت که شبستان های بدون ستون از ویژگیهای مساجد عثمانی است.

۷- مناره: منار یا مناره به معنای جای نور است و به بنای بلند و کشیده ای اطلاق می‌شود که عموماً کنار بناهای مذهبی مانند مدارس، مساجد و مقبره ها ساخته شده بود. قبل از اسلام از مناره برای راهنمایی استفاده میکردند، گاهی نیز معرف وجود آتشکده و آتشفشان های بزرگ بود که به آن میل راهنما

^۶ . نوعی گنبد در شهر تاریخی هفت گنبد(دهدشت) وجود دارد که ترکیبی از گنبد های رُک پله پله ای، نار یا رُک هرمی است.

می گفتند مانند میل نور آباد و میل فیروزآباد. در مواقعی میل های راهنما در کنار سواحل دریا با برافروختن آتش در آنها نشان دهنده خشکی و ساحل دریا به کشتی ها بودند. در دوره اسلامی احداث مناره بیشتر جهت مقاصد مذهبی درمساجد و بناها مذهبی گسترش بیشتری یافت. یکی از قدیمی ترین مناره های دوره اسلامی متعلق به مسجد جامع دمشق است. از دیگر مناره های باقیمانده اوایل اسلام می توان به منار مسجد سامره اشاره کرد. برخی از صاحب نظران زیگورات چغازنبیل را منشا مناره های امروزی می دانند، برخی دیگر با بهره گیری از کلمه مناره که اسم مکان و به معنای «محل آتش» یا «محل نور» می باشد، آتشکده را منشا آن قلمداد می کنند. البته باید توجه داشت که برخی از ابتدایی ترین ساختمانهای برج مانند عبارتند از: پلکان مارپیچ تپه حسنلو و نوشیجان تپه، ساختمانی برج مانند در غرب نور آباد ممسنی فارس و برج عظیم فیروز آباد با هسته ای مربع شکل و برج پلکانی. این بناها شاید زمینه ساز ظهور و پیوند سه عنصر معماری یعنی راه پله مارپیچ، برج استوانه ای یا چند ضلعی و میله مرکزی باشند که در نهایت منجر به پدید آوردن اولین نمونه های مناره در ایران شدند. اگر چه معلوم نشد قدیمی ترین مناره مساجد در ایران در کدام یک از بناهای مذهبی ساخته شده، ولی منار مسجد جامع سمنان یا دامغان را میتوان از قدیمی ترین مناره های مساجد ایران دانست. باید توجه داشت که دوره صفوی درخشان ترین دوران معماری اسلامی ایران در احداث منارها معرفی شده است. مناره ها در آغاز عموماً به صورت منفرد در مجاورت مساجد ساخته می شدند ولی از دوره سلجوقی به بعد به تدریج مناره ها به صورت زوجی بر سردر ورودی یا بر ایوانی اصلی احداث گردیدند» مانند مسجد جامع اصفهان، مدرسه دو منار گلشن طبس». از همین دوره بود که مناره ها به مقبره بانی خودشان یا بزرگان دیگر تبدیل شدند. مناره های مساجد به لحاظ معماری از چهار قسمت اصلی پایه، بدنه یا ساقه، محل گفتن اذان (مودنه) و کلاهک یا تاج؛ و بخشهای دیگری چون پلکان و نور گیر تشکیل می شوند. مناره ها را با اشکال استوانه ای، مخروطی و چند ضلعی می ساختند که تهرانگ دایره ای بیشتر از بقیه اشکال استفاده شده است. مناره ها در آغاز احداث بسیار ساده و عاری از تزیینات بودند، ولی بتدریج همانند دیگر عناصر معماری با تزییناتی چون آجرکاری، کاشیکاری، مقرنس و کتیبه ها آراسته شدند. مصالح ساختمانی مناره ها از خشت، آجر و سنگ بود که برای استحکام بخشیدن به بنا در مقابل رانش ساخته می شدند.

۸- محراب: یکی از اجزای مسجد است که بدون استثنا در تمامی مساجد وجود دارد. این تاقچه و کاوری فرورفته در دیوار نقطه عطف مساجد است که ناخودآگاه همه را به سمت خود فرا می خواند. محراب اولین عضوی است که به یک فضا کاربری مسجد میدهد و عدم وجودش مسجد بودن را صلب می کند. علاوه بر تعیین جهت قبله در مساجد یاد آور حضور پیامبر اسلام به عنوان اولین امام جماعت مسلمانان است. از نمونه های مشهور آن می توان به محراب گچ بری شده اَلجایتو متعلق به قرن ۸ ه. ق در مسجد جامع اصفهان اشاره کرد. این محراب از زیبایی خاصی برخوردار است. ضمناً محراب مسجد جامع یزد نمونه ای زیبا از محرابهای کاشی کاری شده می باشد.

۹- **حجره:** حجره یا اتاق معمولاً در اطراف حیاط مرکزی یا میانسرا به صورت مربع، مستطیل و یا چند ضلعی ساخته شده بود. این گونه حجره ها در مدارس جهت اسکان طلاب و در کاروانسرا ها برای استراحت مسافران و گاهی در مساجد به منظور چله نشینی یا عزلت گزینی درویشان و شیخان استفاده می شدند. در بعضی موارد حجره ها به صورت دو طبقه ساخته می شدند، که رفتن به طبقه بالا از طریق راهروهای ارتباطی انجام می گرفت. معمولاً چنین اتاقهایی از حداقل روشنایی برخوردار بودند، سقف آنها کوتاه و از نوع تاق آهنگ ساخته می شد.

لیست کلی نمونه های موردی مساجد ایران همراه با اطلاعات آنها						
ردیف	نام مسجد	دوره تاریخی ساخت	سال ساخت	طرح معماری	شیوه و سبک معماری	شهر قرارگیری
۱	مسجد جامع فیرج	دوران امویان و عصر قیام امام حسین	۶۰ تا ۵۰ هجری	شبستانی ستوندار	خراسانی	روستای نزدیک فیرج
۲	تاریخانه دامغان	عصر منصور خلیفه عباسی	۱۵۰ هجری	شبستانی ستوندار	خراسانی	دامغان
۳	مسجد جامع اصفهان (بخش اول)	آلب ارسلان (ساخت شده در دوره های مختلف جهت طاهریان ، علویان ، صفویان	۱۵۶ - ۲۵۴ هجری	شبستانی ستوندار	خراسانی	اصفهان
۴	مسجد جامع اردستان		قرن ۲ و ۳ هجری	(بنیاد اصلی) شبستاز	خراسانی	اردستان ، محله محال
				چار ایوانی		
۵	مسجد جامع ناین	سامانیان ، آل بویه ، آل زیاد	۳۴۹ هجری	شبستانی	خراسانی	شهر ناین
۶	مسجد جامع نیریز	سامانیان ، آل بویه ، آل زیاد	قرن ۴ هجری	یک ایوانی (تکی ، گیری)	خراسانی	شهر نیریز
۷	مسجد جامع بروجرد	سلجوقیان	۴۲۹ - ۵۱۱ هجری قمری	یک ایوانی		شهر بروجرد
۸	مسجد جامع اردبیل	بنیاد سلجوقیان	۴۲۹ - ۵۱۱ هجری قمری			شهرستان اردبیل
۹	مسجد جامع اصفهان (بخش دوم)	سلجوقیان	۴۷۳ هجری	آغاز طرح چهار ایوانی	رازی	اصفهان
۱۰	مسجد جامع بربستان	سلجوقیان ، (ملک شاه)	۱۱۷۸ هجری (۴۹۱ - ۴۹۳ قمری (مناره)		دائمی	شهرستان بربستان ، شیخ اصفهان
۱۱	مسجد جامع گلپایگان	سلجوقیان	۴۹۸ - ۵۱۲ ق		رازی	شهر گلپایگان
۱۲	مسجد جامع قزوین	سلجوقیان ، عصر سلطان سنجر	۵۰۷ تا ۵۰۹ هجری (مناره)	دو ایوانه	دائمی	شهر قزوین
۱۳	مسجد بایزید بسطامی	دوره های مختلف بویزه سلجوقیان	۵۱۴ هجری (مناره)			۶ کیلومتری شهر شاهرود
۱۴	مسجد جامع زواره	خوارزمشاهیان	۵۳۰ ق	چهار ایوانی	رازی	
۱۵	مسجد جامع اردستان (افزودهای رازی)	خوارزمشاهیان و صفویان	۵۵۵ هجری شروع یک ایوانی و قرن ۱۲ هجری چهار ایوانی شد	یک ایوانی	افزودهای رازی	اردستان
۱۶	مسجد جامع زوزن	عصر سلطان محمد ، خوارزمشاهیان	۶۰۰ هجری (۲۰ سال قبل حمله مغول)	دو ایوانی		استان خراسان ، شهر زوزن
۱۷	مسجد فرومد یا فریومد	عصر سلطان محمد ، خوارزمشاهیان	۶۰۰ - ۶۱۰ هجری	دو ایوانی		خراسان ، بین سبزوار و نیشابور
۱۸	مسجد گناباد	خوارزمشاهیان	۶۰۹ هجری	دو ایوانی		

۱۹	مسجد جام بسطام	ایلخانان غازان خان	۷۰۶ تا ۷۰۰ هجری		شهر بسطام
۲۰	مسجد جامع نطنز	ایلخانان	۷۲۵ تا ۷۰۴ هجری	چهار ایوانی	استان اصفهان ، شهر نطنز
۲۱	مسجد اشترجان	ایلخانان	۷۰۵ هجری	دو ایوانی	اصفهان ، اشترجان
۲۲	مسجد جامع ورامین	عهد ایلخانی ، حکومت ابوسعید	۷۲۲ هجری	چهار ایوانی	شهر ورامین
۲۳	مسجد جامع علیشاه	زمان علیشاه گیلانی ایلخانان	۷۲۲ ق	ایوان، بیستاد نیزگ	آذربایجان ، تبریز
۲۴	مسجد جامع ورامین	زمان علیشاه گیلانی ایلخانان	۷۲۲ تا ۷۲۶ هجری ق	میانسرای چهار ایوانی	ورامین
۲۵	مسجد جامع یزد	ایلخانان ، عصر سلطان ابوسعید و.....	۸۱۹ تا ۷۲۴ هجری	دارای دوره های مختلف ساخت و همچنین شیوه های متعدد اجرا میباشد جهت کسب اطلاعات بیشتر به شناسنامه آن در همین کتاب رجوع شود	شهرستان یزد
۲۶	مسجد جامع کاشان	حکومت جهانشاه قراقویونلو	۸۶۸ هجری	چهار ایوانی	شهر کاشان
۲۷	مسجد جامع ساوه	صفویان	۹۲۷ هجری	چهار ایوانی	شهر ساوه
۲۸	مسجد علی	صفویان	۹۲۹ هجری	چهار ایوانی	اصفهان
۲۹	مسجد بی بی خانم	تیموریان	۸۰۲ تا ۸۰۸ قمری	اذری	شهر سمرقند
۳۰	مسجد گوهرشاد	تیموریان	۸۰۸ تا ۸۲۱ قمری	میانسرای چهار ایوانی	شهر مشهد
۳۱	مسجد میر چخماق	شاهرخ تیموری	۸۴۱ هجری	یک ایوانی	یزد
۳۲	مسجد کبود	قراقویونلو جهانشاه	۸۷۰ هجری	فاقد میاسرا و سرپوشیده شیبستانهای گردآگرد گنبد خانه	تبریز
۳۳	مسجد گنجعلی خان	صفویان	۱۰۰۵ تا ۱۰۳۴ هجری قمری		شهر کرمان
۳۴	مسجد حکیم	دوره صفویه	۱۰۷۳ هجری = شاه عباس دوم ۱۰۶۷ هجری - تقرب خان	چهار ایوانی	اصفهان
۳۵	مسجد شیخ لطف الله	دوره صفویه	۱۰۱۲ تا ۱۰۲۸ هجری	اصفهان	اصفهان ، میدان نقش جهان
۳۶	مسجد امام (شاه سابق)	دوره صفویه	آغاز ساخت ۱۰۲۰ هجری	چهار ایوانی	اصفهان ، میدان نقش جهان
۳۷	مسجد آقا نور	دوره صفویه	۱۰۳۹ هجری	چهار ایوانی	اصفهان
۳۸	مسجد کبود گنبد	افشاریان	۱۱۴۲ - ۱۱۶۱ هجری قمری	چهار ایوانی	۱۳۸ کیلومتری شهرستان سرخس
۳۹	مسجد وکیل	زندیه	۱۱۷۸ هجری	ششستانه	شهرستان، شیراز
۴۰	مسجد وکیل	زندیه	۱۱۷۸ تا ۱۱۹۳ هجری قمری	چهار ایوانی	شهرستان، شیراز
۴۱	مسجد نبی	قاجار ، فتحعلیشاه	۱۱۷۶ - ۱۲۱۳ هجری شمسی	چهار ایوانی	شهرستان قزوین
۴۲	مسجد امام تهران	قاجار	۱۲۴۰ هجری	چهار ایوانی	شهرستان تهران
۴۳	مسجد امام سمنان	قاجار	۱۲۴۲ هجری	چهار ایوانی	شهرستان سمنان
۴۴	مسجد آقابزرگ	قاجاریه	۱۲۶۸ هجری	اصفهان	شهرستان کاشان
۴۵	مسجد شهید مطهری	قاجار	۱۲۹۶ هجری	چهار ایوانی	شهرستان تهران
۴۶	مسجد حاج آقا علی کرمانی	قاجار	۱۳۲۸ هجری قمری	چهار ایوانی	شهرستان کرمان